

DIAGNOSTIEK
EN BEHANDELING
VOOR DE
PROFESSIONAL

Gehechtheid en trauma

Rien van IJzendoorn

Marian Bakermans-Kranenburg

HOGREFE

Gehechtheid en trauma

DIAGNOSTIEK
EN BEHANDELING
VOOR DE
PROFESSIONAL

Rien van Ijzendoorn en
Marian Bakermans-Kranenburg

Inhoud

Dankwoord	7
1 Beschrijving van het probleem	9
1.1 Wat is gehechtheid?	10
1.1.1 Gehechtheid en gehechtheidsrelaties	10
1.1.2 De ontwikkeling van gehechtheid	12
1.2 Individuele verschillen in gehechtheid	13
1.2.1 Het ABCD van gehechtheid bij kinderen	14
1.2.2 Determinanten van verschillen in gehechtheid	17
1.2.3 Geen kritische periode voor gehechtheid	19
1.3 Gehechtheid over de levensloop	21
1.3.1 Levenslange continuïteit van gehechtheidsstrategie?	21
1.3.2 Cognitieve representaties van gehechtheid: het GehechtheidsBiografisch Interview (GBI)	22
1.3.3 Het DsEFU van gehechtheid bij volwassenen	23
1.3.4 Een casus: veilige gehechtheid	27
1.3.5 Gehechtheid en informatieverwerking	29
2 Theorie en modellen	33
2.1 Gehechtheid en kindermishandeling	33
2.1.1 Prevalentie van kindermishandeling in Nederland	34
2.1.2 Kindermishandeling en gedesorganiseerde gehechtheid	38
2.1.3 Verschillende wegen naar gedesorganiseerde gehechtheid	42
2.2 Gehechtheidsbiografie en psychopathologie bij volwassenen	45
2.2.1 Gehechtheidsrepresentaties bij As-1- en As-2-stoornissen: een review	46
2.2.2 Gehechtheidsbiografie en psychische stoornis: een empirisch model	51
2.3 Intergenerationele overdracht van kindermishandeling	55
2.3.1 Beschermende en risicofactoren	55
2.3.2 Een bio-ecologisch model van kindermishandeling	57

3	Diagnose en indicatiestelling	61
3.1	De reactieve hechtingsstoornis bij kinderen	61
3.1.1	<i>Omschrijving van de reactieve hechtingsstoornis volgens de DSM-IV</i>	61
3.1.2	<i>Beperkingen van de classificatie 'reactieve hechtingsstoornis'</i>	63
3.1.3	<i>Naar een gehechtheidstheoretische kijk op reactieve hechtingsstoornissen</i>	64
3.2	Diagnostisch instrumentarium	67
3.2.1	<i>Beoordeling van kindermishandeling</i>	67
3.2.2	<i>Beoordeling van (problematische) gehechtheid</i>	67
3.2.3	<i>Vaststellen van onverwerkt verlies of ander trauma bij volwassenen: een casus</i>	70
3.2.4	<i>De validiteit van het GehechtheidsBiografisch Interview</i>	74
3.2.5	<i>Diagnostisch gebruik van het GehechtheidsBiografisch Interview</i>	76
3.3	Interventiegerichte diagnostiek	77
4	Behandeling	79
4.1	Onverwerkt verlies en trauma geen onvermijdelijk noodlot	79
4.2	Aanpak van kindermishandeling binnen het gezin	84
4.2.1	<i>Interventies bij kindermishandeling</i>	85
4.2.2	<i>Video-feedback to Promote Positive Parenting (VIPPP)</i>	88
4.2.3	<i>Een waarschuwing: geen 'holding'</i>	89
4.3	Uithuisplaatsing: pleeggezin of residentiële opvang?	90
4.3.1	<i>Residentiële opvang</i>	90
4.3.2	<i>Gehechtheid in pleeggezinnen</i>	91
4.3.3	<i>Hoe kan het pleeggezin ondersteund worden?</i>	92
4.4	Psychotherapie: gehechtheid centraal	94
4.4.1	<i>Therapie is werken aan veiligheid</i>	94
4.4.2	<i>Matching van gehechtheid van de therapeut en de cliënt</i>	96
4.4.3	<i>Drie voorlopige conclusies</i>	100
5	Tot slot: orchideeën, paardenbloemen en dopamine	101
5.1	Differentiële ontvankelijkheid voor de omgeving	101
5.2	Dopaminegenen: risico of ontvankelijkheid?	103
5.3	Geen therapie voor paardenbloemen?	105
6	Verder lezen en meer informatie	107
	Literatuur	109

Dankwoord

Dit boek is gebaseerd op meer dan twee decennia onderzoek naar gehechtheid en trauma bij kinderen en volwassenen. De auteurs zijn hun collega's en promovendi erkentelijk voor hun onmisbare bijdragen aan dit even boeiende als tijdrovende onderzoek.

NWO en ZON-MW hebben ons onderzoek altijd genereus ondersteund, bijvoorbeeld met een Spinoza-prijs (MHvIJ), VIDI- en VICI-beurzen (MJB-K), en een omvangrijke subsidie voor de evaluatie van de Leidse videofeedbackinterventie voor ouders van kinderen met problemen (VIPP-SD).

Dit boek is een beknopte samenvatting van ons verspreid gerapporteerde onderzoek naar gehechtheid en trauma. De deskundige hulp van dr. Mieke van IJzendoorn bij de vertaling en bewerking van diverse artikelen ten behoeve van de voorliggende tekst was onontbeerlijk. Zij heeft er een samenhangend geheel van gemaakt.

De opbrengsten van deze publicatie zullen ten goede komen aan het Lolle Nauta Fonds (www.lollenautafoundation.eu).

Rien van IJzendoorn
Marian Bakermans-Kranenburg

Leiden, 30 mei 2010

Beschrijving van het probleem

Gehechtheid in de oudheid: Hektor, Andromache en Astyanax

Het is bijna drieduizend jaar geleden. Om Troje woedt een hevige veldslag. Hektor, de aanvoerder van de Trojanen, keert bebloed terug van het strijd-gewoel om zijn weinig vechtlustige broer Paris te halen. Alvorens zich weer bij zijn manschappen te voegen neemt Hektor afscheid van zijn vrouw en kind. Hektor en Andromache beseffen dat dit afscheid voorgoed kan zijn. Andromache probeert haar geliefde echtgenoot ervan te weerhouden zich opnieuw aan de gevaren van de strijd bloot te stellen. Maar Hektor sterft liever in het harnas dan aan te zien dat zijn vrouw in slavernij wordt weg-gevoerd. Hij roept dan ook uit:

'Moge mij, eerder gestorven, de aarde als grafheuvel dekken/Voor ik uw jammeren hoor en u wegsleuren zie voor mijn ogen!'/Zo sprak de stralende Hektor en strekte zich uit naar zijn zoontje,/Ach maar het kindje boog schreiend terug naar de borst van zijn voedster/Hooggegordeld; verschrikt door het zien van zijn vriendelijke vader,/bang voor het koper en ook voor de wuivende paardestaart, die het/Bovenaf van de top van de helm zo angstig zag knikken.../Hartelijk lachten zijn vriendelijke vader en edele moeder/Dadelijk nam de stralende Hektor de helm van zijn hoofd af,/zette hem, alom het licht weerspiegelend, neer op de grond en/Kuste zijn dierbare kindje; in zijn handen liet hij het dansen...!/'

Dan spreekt Hektor de wens uit dat Skamandertje, zoals hij het kind liefkozend pleegt te noemen, ondanks het lot van zijn ouders later roem zal weten te vergaren. Hij geeft het kind over aan zijn vrouw. En Homerus beschrijft haar reactie met de woorden: 'Zij nam het op aan haar geurende boezem en lacht in haar tranen.'

(Homerus, *Ilias*, Boek VI, vers 464-474; vertaling van A.W. Timmerman)

Dit boek gaat over gehechtheid en trauma. In dit eerste hoofdstuk richten we de aandacht op de eerste helft van dat tweetal: gehechtheid. We starten met de omschrijving van wat gehechtheid is en vragen ons af hoe gehechtheid zich ontwikkelt (paragraaf 1.1). Daartoe kijken we naar de vroege kindertijd. In deze tijd vormen zich de eerste gehechtheidsrelaties tussen het jonge kind en zijn primaire opvoeder(s). Vaak is dat de moeder, maar het kunnen ook andere volwassenen zijn. We laten zien dat er individuele verschillen zijn in de kwaliteit van deze eerste gehechtheidsrelaties en staan stil bij de determinanten van deze verschillen (paragraaf 1.2). Gehechtheid beperkt zich niet tot de kindertijd. Ook als volwassenen hebben we ermee te maken. In paragraaf 1.3 kijken we naar de continuïteit van gehechtheid over de levensloop.

1.1 Wat is gehechtheid?

1.1.1 Gehechtheid en gehechtheidsrelaties

Emotionele
band tussen
kind en
beschermende
opvoeder

Gehechtheid is de emotionele band tussen een kind en zijn beschermende opvoeder (zie ook box 1.1). Die band komt het duidelijkst tot uitdrukking in tijden van angst en spanning, zoals bij ziekte, scheiding of ander dreigend gevaar. Voor de regulatie van negatieve emoties bij angst en spanning is het jonge kind afhankelijk van een ‘wijzere’ of ‘sterkere’ soortgenoot. Die zorgt ervoor dat de negatieve emoties van verdriet en angst het kind niet overweldigen en ieder (exploratief) gedrag blokkeren. De opvoeder vormt als het ware een stutbalk waardoor het kind zich gesteund weet en de kans heeft te groeien. Gehechtheid komt in alle culturen in enigerlei vorm voor, en is ook bij veel soorten in het dierenrijk van groot belang.

Evolutionair
belang

Het belang van gehechtheid kan niet onderschat worden. De hulpeloze baby is voor overleving aangewezen op bescherming. Die bescherming krijgt het doorgaans van de biologische ouders, omdat zij belang hebben bij de overleving van hun nageslacht. Evolutionair gezien is gehechtheid voor de ouders van belang voor de overdracht van hun genen naar de volgende generatie(s). De gehechtheidstheorie is vooral een evolutionaire theorie. John Bowlby (1973, 1988) — de Britse kinderpsychiater en grondlegger van de gehechtheidstheorie — wist zich schatplichtig aan Darwin.

Overigens kan een kind zich hechten aan de biologische ouders, maar ook aan andere opvoeders die regelmatig met het kind omgaan en voor veiligheid zorgen in tijden van nood. Een mooi voorbeeld van een netwerk van gehechtheidsrelaties waarin een kind kan opgroeien is te vinden in de prachtige beschrijving die Homerus drieduizend jaar geleden al in de Ilias gaf van het afscheid van Hektor van zijn vrouw Andromache en zijn zoontje Astyanax (zie het kader aan het begin van dit hoofdstuk). In deze beroemde scène is de kleine Astyanax overduidelijk gehecht aan zijn moeder, maar ook aan zijn moedige vader en aan zijn oppas, die voorafgaand aan het fragment

het kind in de armen droeg. Dit fragment illustreert dat gehechtheid van alle tijden is, en niet alleen op de biologische band tussen moeder en kind slaat.

Het ontroerende afscheid van Hektor en Andromache is ook een illustratie van het belang van gehechtheid na de kinderjaren. Bowlby (1973, 1988) beschouwde gehechtheid als een levenslang kenmerk van mensen en hun relaties. Op geen enkel moment in onze levensloop kunnen we ons ontworstelen aan de behoefte nabijheid te zoeken tot een beschermende en liefdevolle partner in tijden van angst en spanning. Scheidingen doen ook pijn in de volwassenheid en maken duidelijk dat we op een klein aantal gehechtheidspersonen blijven aangewezen om de uitdagingen en spanningen van het leven het hoofd te bieden. Hektor moet in het strijdperk treden tegen de getergde Ajax die hem in kracht en behendigheid de baas is. Hektor beseft dat zijn laatste uur waarschijnlijk geslagen heeft en hij wil nog eenmaal zijn geliefde vrouw en zijn zoon zien die hem de moed geven het gevecht op leven of dood aan te gaan.

Box 1.1 Wat is gehechtheid?

Kinderen zijn gehecht als ze nabijheid en contact zoeken met een specifieke opvoeder in tijden van angst, spanning, vermoeidheid, ziekte of verdriet (Bowlby, 1973, 1982).

Het zijn situaties waarin een kind de negatieve emoties niet op eigen houtje aankan. Gehechtheid aan een beschermende opvoeder helpt het kind de emoties in goede banen te leiden en zich niet te laten overmannen door verdriet. De aanwezigheid van een opvoeder maakt exploratie en spel in een spannende en zelfs wat bedreigende onbekende omgeving mogelijk.

Gehechtheidsrelaties zijn uitermate belangrijk voor de ontwikkeling. Kinderen die vanaf de geboorte in weeshuizen en kindertehuizen opgroeien zonder de beschikbaarheid van een specifieke opvoeder als gehechtheidspersoon lopen verhoogd risico op ernstige groei- en ontwikkelingsstoornissen op allerlei terreinen, zoals de motoriek, de cognitie en de sociaal-emotionele ontwikkeling (Van IJzendoorn, 2008). Tehuiskinderen hebben vaak een neurofysiologisch ontregelde emotieregulatie, zoals blijkt uit de ontregeling van de productie van het stresshormoon cortisol (Gunnar & Vasquez, 2001). Normaal gesproken raakt ieder kind gehecht aan een of meer opvoeders, zelfs als die het kind verwaarlozen of mishandelen. De kwaliteit van de gehechtheidsrelatie lijdt natuurlijk onder kindermishandeling en verwaarlozing, maar gevoelens van gehechtheid verdwijnen ook onder deze omstandigheden niet (Cyr et al., 2010). In hoofdstuk 2 gaan we uitgebreid in op dit thema.

Gehechtheid en ontwikkeling

Gehechtheid wordt beschouwd als een mijlpaal in de ontwikkeling van een kind en een voorwaarde voor de evenwichtige ontwikkeling van de persoon (Bowlby, 1953). De vroege ervaringen van kinderen met gehechtheidsrelaties zijn medebepalend voor de wijze waarop ze zich later aan anderen binden, aan levenspartners of aan hun eigen kinderen, en hoe ze zichzelf zien in relatie tot de buitenwereld (Bowlby, 1988). In paragraaf 1.3 meer hierover.

1.1.2 De ontwikkeling van gehechtheid

Aangeboren neiging

De neiging om gehecht te raken is bij elk mensenkind aangeboren. Dat is het gevolg van een millennia lange evolutie waarin het voordelig was voor de overleving en reproductie van de mens om zich in het kwetsbare eerste levensjaar te hechten aan een sterkere en beschermende soortgenoot. Kinderen komen eigenlijk ‘te vroeg’ op de wereld, kunnen zichzelf niet voortbewegen, voeden of warm houden, en zijn dus voor hun overleving volstrekt afhankelijk van hun omgeving. Toch hechten baby’s zich niet direct na de geboorte. Jonge ganzen – net uit het ei – lopen achter de eerste bewegende figuur aan die ze zien, ook al is dat niet hun moeder maar bijvoorbeeld een etholoog. Konrad Lorenz heeft dit fenomeen beeldend beschreven. Jonge baby’s hebben echter geen instinct waarmee ze zich hechten aan het eerste levende wezen dat er is. Waar sterfte in het kraambed in het verleden geregeld voorkwam, is het evolutionair gezien handiger als een kind zich gaat hechten aan iemand die in de loop van het eerst half jaar de meeste zorg op zich neemt. Doorgaans is dat de moeder, maar dat kan ook iemand anders zijn. Door het gehechtheidsgedrag (huilen, lachen, volgen) op een bepaalde persoon te richten voelt die persoon zich bij dreigend gevaar ook als eerste verantwoordelijk voor het kind. Dat is een efficiënt systeem om te overleven in een omgeving die vele millennia erg onzeker en onveilig was. Bowlby (1982) heeft wat speculatief vier fasen geschetst waarin de ontwikkeling van gehechtheid in de eerste levensjaren zou verlopen. De eerste fase, *oriëntatie op mensen zonder onderscheid des persoons*, begint met een voorkeur van de pasgeborene voor de menselijke geur, het menselijk stemgeluid, en de globale vormen van het menselijk gezicht. In de tweede fase, *oriëntatie op specifieke personen* uit de omgeving, vernauwt zich de belangstelling van de baby tot personen die geregeld boven de wieg verschijnen en daardoor een vertrouwde indruk gaan maken. Er ontstaat een voorkeur voor een of enkele specifieke personen aan wie het kind ten slotte in de derde fase, de fase van de *specifieke gehechtheid*, gehecht raakt en bij wie het in de buurt wil zijn als de omgeving angst of spanning oproept. De vierde fase van de *doelgecorrigeerde gehechtheidsrelatie* ontstaat als het kind zich kan inleven in de gehechtheidsfiguur en zijn of haar doelen en verwachtingen kan meenemen in het ontwikkelen van de eigen plannen, bijvoorbeeld spelen met onbekende leeftijdgenootjes in een onbekende omgeving, op de eerste dag van het schooljaar. Het zal dan vragen om nabijheid als dat kan, maar ook bereid zijn tot uitstel van deze behoefte

tot de opvoeder weer beschikbaar is. Gehechtheid heeft zich in die fase dan ook al ontwikkeld van een relatief vast gedragspatroon gericht op fysieke nabijheid, tot een mentale representatie van een troostende en beschermende opvoeder die klaar staat als hij of zij echt hard nodig is.

1.2 Individuele verschillen in gehechtheid

De kwaliteit van de gehechtheidsrelatie kan worden geobserveerd in stressvolle situaties waarin de opvoeder niet direct beschikbaar is om troost te bieden. De Vreemde Situatie Procedure (VSP of *Strange Situation Procedure*, Ainsworth, Blehar, Waters & Wall, 1978) is een gestandaardiseerde nabootsing van zo'n stressvolle situatie. Tegelijkertijd is het een situatie die kinderen in het leven van alledag wel vaker ervaren, bijvoorbeeld bij een bezoek aan de huisarts of het consultatiebureau, of tijdens de eerste weken op een kinderdagverblijf. In deze procedure wordt het kind achtereenvolgens geconfronteerd met een onbekende omgeving (een spelkamer), een onbekende proefleider en twee kortdurende scheidingen van de opvoeder (zie box 1.2). Door gaans wordt het gedrag van het kind op videoband opgenomen en achteraf

Vreemde
Situatie
Procedure

Box 1.2 De Vreemde Situatie Procedure

De Vreemde Situatie procedure of VSP bestaat uit acht episodes van elk ongeveer 3 minuten waarin het kind wordt geobserveerd.

- In de eerste twee episodes zijn kind en opvoeder samen in de spelkamer.
- In episode 3 komt een onbekende binnen, de 'vreemde'.
- In episode 4 verlaat de opvoeder de kamer en is het kind samen met de vreemde.
- In episode 5 komt de opvoeder weer terug (eerste hereniging) en gaat de vreemde de kamer uit. Aan het eind van deze episode verlaat de opvoeder voor de tweede keer de kamer.
- In episode 6 is het kind alleen in de spelkamer.
- In episode 7 komt de vreemde terug.
- In episode 8 komt ook de opvoeder terug in de spelkamer (de tweede hereniging).

De twee scheidingen van de opvoeder in een onbekende omgeving zijn voor jonge kinderen stressvol en die stress roept gehechtheidsgedrag op. Daarom is het gedrag van het kind bij de herenigingen doorslaggevend voor de gehechtheidsclassificatie. Er wordt dan geobserveerd in hoeverre het kind toenadering zoekt en contact met de opvoeder of die juist vermijdt, boosheid of wellicht gedesorganiseerd gedrag laat zien.

nauwgezet gecodeerd. Daarbij gaat het vooral om de episodes waarin de opvoeder na een korte afwezigheid weer bij het kind terugkeert. In die episodes blijkt uit het gedrag van het kind hoeveel vertrouwen het ontleent aan de opvoeder en hoe snel de balans tussen exploratie van de omgeving en oriëntatie op de opvoeder weer is hersteld.

1.2.1 Het ABCD van gehechtheid bij kinderen

B: veilig gehecht

Veilig gehechte kinderen (*categorie B*, zie tabel 1.1) kunnen best overstuur zijn als ze in een onbekende omgeving alleen zijn gelaten door de gehechtheidsfiguur. Veel (maar lang niet alle) veilig gehechte kinderen zijn dan ook zichtbaar van streek, huilen en zoeken naar hun opvoeder. Hun exploratie en spel vallen stil. Bij terugkeer van de opvoeder zullen deze kinderen hun gevoelens van onlust en spanning zeker openlijk laten blijken en rechtstreeks troost zoeken bij de gehechtheidsfiguur, maar ze zijn na enige tijd weer in staat het spel op te pakken. Hun nieuwsgierigheid naar al het mooie speelgoed in de spelkamer wint het dan van hun verlangen naar directe nabijheid tot de opvoeder. Veilig gehechte kinderen hebben basisvertrouwen in de opvoeder op grond van hun positieve ervaringen uit het verleden met de sensitieve en troostende opvoeder.

A: onveilig- vermijndend gehecht

Onveilig-vermijndende kinderen (*categorie A*) zijn onder de indruk van de Vreemde Situatie, zoals blijkt uit een verhoogde hartslag, maar ze laten de spanning en het verdriet niet zien aan de opvoeder. Bij terugkeer lijken ze zich nog meer te concentreren op het speelgoed en directe nabijheid tot de opvoeder te vermijden. De opvoeder wordt uit de ooghoeken wel scherp in de gaten gehouden en na verloop van tijd is er vaak wel wat contact en nabijheid, maar negatieve emoties worden niet getoond. Waarschijnlijk hangt dit samen met eerdere ervaringen in soortgelijke situaties waarin de opvoeder hun negatieve emoties afwijst. Deze opvoeders zijn doorgaans heel goed in staat met de positieve gevoelens van het kind om te gaan, maar voelen zich onbeholpen en zelfs bedreigd door spanning en verdriet bij hun kind, misschien vanwege hun eigen ervaringen als kind met een opvoeder die hun verdriet negeerde of afwees (zie paragraaf 1.2.2).

C: onveilig- ambivalent gehecht

Onveilig-ambivalente kinderen (*categorie C*) leggen juist grote nadruk op hun negatieve emoties, bijvoorbeeld door hard te huilen en bij terugkeer van de opvoeder ook ontroostbaar te zijn. Ze hebben een grote behoefte aan nabijheid en willen graag door de opvoeder opgepakt worden en bij hem of haar op schoot zitten. Tegelijk laten ze echter blijken teleurgesteld te zijn in de gehechtheidsfiguur die hen in de steek liet, al was het maar kort, in een vreemde omgeving vol onbekende bedreigingen. Ze klampen zich vast en duwen tegelijk de opvoeder van zich af, vandaar de term 'ambivalent'. Terwijl de onveilig-vermijndende kinderen hun negatieve emoties onderdrukken, laten de onveilig-ambivalente kinderen hun tranen de vrije loop. Ze hebben in het verleden in soortgelijke situaties ervaren dat ze de aandacht en de na-

Veilige gehechtheid is van cruciaal belang voor een evenwichtige ontwikkeling van kinderen. Helaas blijkt uit studies dat ongeveer een vijfde van de kinderen gedesorganiseerd gehecht is. In **Gehechtheid en trauma** beschrijven Rien van IJendoorn en Marian Bakermans-Kranenburg diagnostiek en behandeling van verstoringen in gehechtheidsrelaties – veroorzaakt door traumatiserende situaties als verwaarlozing en mishandeling.

ISBN 978-90-79729-25-6

9 789079 729258

TOETS UW KENNIS OP HOGREFE.NL/TOETS

Voor elk boek in de serie wordt een digitale toets ontwikkeld waarmee u gratis uw kennis over de specifieke stoornis kunt toetsen. Na succesvol afleggen van de toets ontvangt u een certificaat dat u eventueel kunt gebruiken voor bij- of nascholing of (her)registratie.

Gehechtheid en trauma is een uitgave in de serie **DIAGNOSTIEK EN BEHANDELING VOOR DE PROFESSIONAL**. Deze serie voorziet (klinisch) psychologen, psychiaters en therapeuten van praktische, evidence-based informatie over de diagnose en behandeling van uiteenlopende stoornissen. Op een heldere, beknopte en toegankelijke wijze worden per stoornis alle aspecten beschreven die men in de klinische praktijk tegenkomt.

Elk deel volgt dezelfde logische, gebruiksvriendelijke en overzichtelijke structuur. Tabellen, kaders met klinische casussen en koppen in de kantlijn maken de informatie snel vindbaar, terwijl checklists, handige bijlagen, en samenvattingen de informatie direct bruikbaar maken.

Rien van IJendoorn en **Marian Bakermans-Kranenburg** zijn beide hoogleraar Pedagogische Wetenschappen aan de Universiteit Leiden.

HOGREFE

